

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 16 (2021)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.16.14

Jana Raclavská

ORCID 0000-0003-2789-5820

Uniwersytet Ostrawski, Ostrawa, Republika Czeska

Obraz ženy v protestantských kázáních XVIII. století na Těšínsku

Klíčová slova: žena v protestantismu, smuteční řeč, kázání, Jan Traugott Bartelmus, Těšínsko

Keywords: woman in protestantism, mourning speech, sermon, Jan Traugott Bartelmus, Cieszyn Silesia

Úvod

Názory na ženu, její úlohu a postavení ve společnosti jsou dlouhodobě v popředí zájmů mnoha vědeckých disciplín. Sledujeme značnou snahu filozofů, historiků, antropologů, teologů aj. zmapovat rozvoj názoru mužského světa na roli ženy, a z druhé strany to, jak pojmají ženy sebe sama. Je pravda, že život žen se měnil současně s životem mužů (Gies, Gies 2019: 16). Stejnou úvahu učinila Grażyna Habrajská zkoumající postavení ženy v Bibli: „Z tak ogromnych fragmentów tekstu wyłania się obraz kobiety widzianej wyłącznie oczyma mężczyzny, głęboko osadzonej w kulturze okresu(-ów), kiedy powstawał, noszący piętno przemian kulturowych, jakie dokonały się na przestrzeni wieków“ (Habrajska 1994: 46). V úvodních pasážích Starého zákona, jak vypožorovala výše uvedená autorka, jsou si muž a žena rovni. Dokládá to citátem z knihy Genesis: „Stworzył więc Bóg człowieka na swój obraz, na obraz Boży go stworzył: stworzył mężczyznę i niewiastę“ (Habrajska 1994: 47). Tento pohled se v dalším líčení biblických příběhů podstatně mění. Pozorujeme-li, jak je prezentována žena v biblickém Novém zákoně, vidíme, že tento způsob nahlížení je značně odlišný od toho, jak je pojmána žena a její role v počátcích křesťanství (Küng 2017: 19). Jestliže v rané církvi žena měla právo hlásat evangelium tak jako muž (např. Řím 16, 1–6), později se toto právo vytrácí a „otázka postavení žen se dostává stále více do pozadí a původní <demokratické> a <charismatické> struktury počátků křesťanství se v procesu industrializace, který probíhal stále víc ve prospěch mužů, mění“ (Küng 2017: 30). V dějinách křesťanství až do doby reformních hnutí je žena chápána jako méněcenná, jako nástroj na plození dětí, či jak tvrdil Aristoteles - žena je „nepodařený muž“ (Küng 2017: 54). Nicméně ve středověku žena měla právo stát se řeholnicí a vést zdrženlivý, skromný, bohubílý život. Jako většina svetic měla směřovat k následujícím ctnostem: cudnost, pokora,

umírněnost, střídmost, píle, milosrdenství (Casagrande 1992: 102). Žena také mohla být prohlášena za svatou, ale pod podmínkou, že si zachovala panenství. Olga Vodáková uvádí, že „středověká teologie rozlišovala jakési tři stupně <důstojenství> ženské svatosti. Nejvyšší důstojnosti si zasluhovalo panenství, po něm vdovství (pokud se vdova znovu neprovdala) a nejnižší byla přisouzena manželství – tedy životu v manželství“ (Vodáková 2003: 56). Nejvyšší ideál ženství představuje v křesťanském učení Panna Marie. Soustřed'ují se v ní všechny ženské ctnosti, přestože je pannou, prožívá radosti i útrapy matky, stává se taktéž přítelkyní a rádkyní apoštolů (Vodáková 2003: 64). V reformovaných církvích je oproti tomu Panna Marie nevýraznou osobností. „Zdůrazňování jejího podřízeného postavení vůči vlastnímu dítěti plně odpovídá protestantskému chápání protestantské matky. Její mateřské poslání není vůči jakémukoliv poslání mužskému plnou hodnotou, ale služebnou samozřejmostí.“ – tvrdí Tomáš Mencil (Mencil 2003: 75). Přesto je třeba podtrhnout, že protestantismus změnil společenské postoje k ženám: zhodnotil význam manželství, vyzdvihnul společnou odpovědnost muže a ženy za výchovu a materiální zajištění potomků a do jisté míry schválil ženám přístup ke vzdělání (zde je nutno zmínit dřívější hnutí valdenské¹ a táboritské², kdy ženám bylo umožněno studovat a vykládat Bibli). V reformním hnutí však ženy neměly právo na volbu řeholního života. V kláštorech, odmítaných protestanty, bylo možno získat celkem všestranné vzdělání a toho intelektuálně založené ženy, které neměly potřebu se vdát, často využívaly. Odmítání ženských vzorů, jimiž nepochybně světičky byly, ze strany reformovaných církví vedlo k utváření jednotného názoru na roli ženy, hlavně jako matky a manželky – vidíme to už v Husově spise *Dcerka* (Hus 1946: 56–57). Teoretici zabývající se reformními hnutími zdůrazňují úlohu ženy jako kazatelovy manželky v souvislosti se zrušením celibátu. Přiřazují jí roli morálního vzoru pro náboženskou obec, vnímají ji jako ochránkyni ctnostného života a všestrannou pomocnici manžela-faráře. Protestantská žena již nebyla „nádobou hříchu“, ale také nezískala rovnocenné postavení ve společnosti. Vyžadovalo se nadále, aby byla pracovitá, pilná, pokorná, umírněná, dobrosrdečná a poslušná muži, s nímž byla v manželském svazku. Nastíněná situace se váže k první polovině 16. století, ale jak si ukážeme na analyzovaných kázáních z druhé poloviny 18. století, více než stoletý časový interval nic nezměnil na postoji společnosti vůči protestantské ženě.

Dalším velkým mezníkem ve vývoji pozice ženy ve společnosti byla průmyslová revoluce. Sice v námi zkoumaném období ještě Těšínsko výrazněji nezasáhla, ale její dopad již byl pociťován. Rodina se početně zmenšila, ale na druhé straně byly posíleny osobní a emoční vazby mezi jejími členy. Nadále přetrvával ideál manželky, která řádně vede domácnost, rodí děti a stará se o jejich výchovu (Dobosz, Gierczyk 2014: 22–23).

¹ Valdenští / valdenství bylo středověké náboženské hnutí zaměřené na reformu křesťanského života (2. pol. 12. stol.). Ve 13. a 14. stol. se rozšířilo do Polska, Čech, Německa a Uher. Valdenští přiznávali právo hlásat Slovo Boží i ženám (Aubrechtová 2007: 23.03.2021).

² Táborité – nejradikálnější křídlo husitů. Jako své sídlo si zvolili jihočeský hrad, který nazvali Hradiště hory Tábor, zkráceně Tábor. V Táboře byla prosazena společenská i majetková rovnost, ženy byly rovnocenné s muži, dostalo se jim stejného vzdělání v Písmu svatém (Táborité: 23.03.2021; Hosák 1947: 140).

O ženách v kázáních Jana Traugotta Bartelma

S cílem získat údaje o postavení ženy v protestantském prostředí Těšínska 18. století jsme provedli jazykovou analýzu v kulturním kontextu dotyčného regionu. Celkem bylo analyzováno 5 kázání, z čeho tři byla smuteční (pohřební) a dvě vzpomínková. Adresátkami těchto kázání byly: Elżbieta Kalisch, Ewa Charlotta Radecka, Zuzanna Chlebkowa, Anna Nesytka a Anna Motyka³. Autorem všech kázání byl protestantský duchovní Jan Traugott Bartelmus⁴, jehož obsáhla sbírka rukopisných textů v polštině a němčině je v současné době dostupná v Muzeu protestantismu – Knihovně a archívu B. R. Tschammera w Cieszynie.

Probádali jsme veškerá vyjádření týkající se žen – substantiva, adjektiva (především hodnotící), adverbia a víceslovná spojení ilustrující život zemřelých. V mnoha případech jsme vzali v úvahu širší kontext popisované situace, jelikož zřetelněji vyjadřoval zkoumanou problematiku.⁵

Ženy, jichž se smuteční řeči týkaly, patřily k různým společenským skupinám a podle toho byla rovněž koncipována analyzovaná kázání. Záhlaví smuteční řeči obsahovalo nejdůležitější personální informace o zemřelých. V případě ženy „z lidu“ bylo záhlaví jednodušší, obsahovalo základní údaje o zemřelé, o jejím manželovi a datu pohřbu. Informace o manželovi a jeho profesi byly uvedeny vždy. Příklad:

Kazanie pogrzebne trzymane Nieboszce wdowie Annie po Nieboszczyku Jendrzeiu Motyku Foyćie na Bobrku, ktora dnia 9 Mart. rano na rozwidnianiu skonała, a dnia 11. Mart po południu przy kościele Cieszyńskim pochowana była od J. Bartelmu.⁶

Pokud se jednalo o ženu z významné rodiny, záhlaví bylo doplněno nejčastěji o její titul a rod, ze kterého pocházela.

Kazanie pamiąteczne Nieboszce wysoce ślachtetnie urodzoney pani Ewie Charłoćie owdowiały Radeckiej, rodzoney Skrbenskiej z Hristie, dnia 22^{go} Aprila 1787 na górnim przedmieściu w Cieszynie zmarłej o jedney po południu godzinie, a dnia 25^{go} Aprila przy kościele Aukšpurskiego wyznania pochowanej trzymane dnia 6 Maja, (...) w Niedzielę 4ta po Wielkiej Nocy po Południu przez T. B.

³ Veškerá jména a příjmení objevující se v pramenech jsou uváděny v originálním přepisu.

⁴ Jan Traugott Bartelmus (1735 – 1809), protestantský duchovní, studoval na evangelickém gymnáziu v Cieszynie, následně teologii ve Wittenbergu a Lipsku. Po studiích se vrátil do Cieszyna, kde pracoval jako kazatel. V roce 1784 byl jmenován superintendantem evangelických sborů na Moravě, ve Slezsku a Haliči (Johann Traugott Laston Bartelmus 2019: 23.03.2021).

⁵ Podrobněji se jazykovou stránkou zmíněných kázání zabýváme v knize: *Historia języka polskiego na Śląsku Cieszyńskim* (Raclavská 2001: 92-98) a ve stati *Język polski na Śląsku Cieszyńskim (pod koniec XVIII wieku)* (Raclavská 2002: 85-89).

⁶ Citace z kázání i jiných pramenů uvádíme v originálním zápisu. Texty žádným způsobem neopravujeme ani nesjednocujeme. Jsme si vědomi rozkolísání a nejednotnosti normy.

Výsledky analýzy smutečních textů

Ve smutečních řečech kazatel používal následující označení žen: *nieboszczka, wdowa, nieboga, dama, pani, baronka, matka, małżonka, żona, gospodyni, chrześcianka, starka* (babička). Tato substantiva byla doplňována hodnotícími adjektivy, např.: *matka łaskawa; małżonka przyjemna, szczerza, wierna; przykładna, Boga się boiąca, doboroczynna Dama; dobra chrześcijanka, wierna matka, łaskawa pani; Matka miła; Nieboga uczciwa żona.*

Již tento výčet oslovení v mnohém napovídá, že protestantská žena měla za úkol především starat se o rodinu a vést zbožný život. Z podrobného studia smutečních řečí vyvstane ideální obraz ženy, jak si jej přáli mít duchovní (muži). Pokud byla žena ze vznešeného rodu, měla kromě úkolu manželky a matky, také dbát o poddané, pomáhat chudým – poskytovat materiální i duševní podporu. Tyto ctnosti vykazovala Ewa Charlotta Radecká, zemřelá 6. května roku 1787. Ve vzpomínkové řeči kněz vyzvedával následující: *Błogostawiona zostawa pamiętka nieboszczki Pani Radeckiey w sercach tych wszystkich, ktorych w biedzie i niedostatku retowała, potrzebą żywota zaopatrzyła, ku cnoście wyćwiczyła, a tak niby matką im była.*

V jiném textu, týkajícím se vzpomínky na baronku Elžbietu Kalisch, rozenou Petroczy, se píše, že: *Mieli poddani pod rządem iey będący (...) iako Matkę łaskawą.* Dále se kazatel obrací na poddané a říká: *Łaskawie się z wami obchodziła, ubogich retowała, o stare i chore zawiadowała, lekami zaopatrywała i w duchowey potrzebie zawsze do służebenia sercem gotową była.*

Starost o chudé nacházíme i u další zemřelé, Ewy Charlotty Radecké, které zásluhou bylo: *skuteczne wspomaganie ubogich, opuszczonych dzieci owszem osieroconych, do ktorego pocztu i szkolnicy niedostatek cierpiący należą.*

Ve všech analyzovaných kázáních, nezávisle na tom, jakou společenskou vrstvu zemřelé ženy reprezentovaly, byly vyzvedávány následující atributy: poctivost, píle, pracovitost, věrnost, pečlivost, přívětivost, pobožnost, dobrosrdečnost, pokora, mlčenlivost, láska k bližnímu, trpělivost, příkladný život.

U Zuzanny Chlebkowé z Niebor kněz Bartelmus vyzvedával tyto ctnosti: *Godna iest Nieboga Zuzanna Chlebkowa, aby pamiętka iey zachowana była – godna iako matka, szczerza małżonka wierna, gospodyni pilna, chrześcianka przykładna.* Na jiném místě nacházíme tato slova: *Jeyi żywobyćie iest zniome každému a każdy iey to świądectwo wydać muśi, że była nie tylko uczciwa ale też bogoboyna chrześcianka taką się od młodości pokazowała – zawsze skromna, uprzymna* (v pol. 'szczerza' – pozn. autorky), *pokorna, dobrotliwa.* Trpělivost a pokora byly další v kázání zmiňované vlastnosti Zuzanny Chlebkowé: *Cierpliwość, nadzieia w Bogu – zadne szemranie.*

Ve vzpomínkové řeči pro Elžbetu Kalisch duchovní vyzvedává tyto vlastnosti: *Boga się szczerze boiącey; Panu we wierze naszey i w czystym sumieniu służyła a sumienie Panu i Zbawicielowi swemu oddała; Zostawała iaką była przykładną, Boga się boiącą, doborczynną Damą.* Taktéž, podobně jako její předchůdkyně, byla vykreslena jako trpělivá a pokorná, o čem svědčí následující slova: *Nieszczęście, nieszczęściu rękę podawało, ledwie iedna rana uleczone była, druga się przyczyniła (...). Attoli w tym wszystkim po chrześciańsku sobie postępowała. Nie narzekowała niecierpliwie, nie szemrała przeciwko Panu ale dopuszczenie iego cierpliwie znosała.*

Vyzvedáván byl i spořádaný a vzorný rodinný život: *...wierna zawsze życie swoje postusznym przykładnim zdobyła obcowaniem; Nieboszczyk Pan Małzonek iey z niey miał towarzyszkę poki żył (...) szczerą i wierną. Miało młode 6 dziatków Matkę wierną o wychowanie ich iak nayspilniey pieczę, nebo na jiném místě: Matka až do śmierci dzieci swoje miłuiąca opuściła ie.*

V případě zemřelé baronky Elžbiety Kalisch neudivují slova týkající se jejího vzdělání: *Będąc od Panow Rodziców w boiaźni Panskiey wychowana i naprzod w naukach wiary chrześcianskiey, potym także w Naukach na Damę szlachetną przynależących wierna zawsze życie swoje postusznym przykładnim zdobyła obcowaniem.*

U další ženy, Anny Nesytky, manželky pekařského mistra ve Fryštátě (dnes Karviná-Fryštát), může být následující sdělení vzhledem k jejímu postavení neočekávané: *Od chrześcianskich rodziców swych będąc w karności a napominaniu pańskim wychowana, a i w szkole wyćwiczona, dostąpiła niepowierzchnią tylko, ale gruntowną znaiość rzeczy do wiary a pobożności należących.* Vysvětlení tohoto stavu můžeme nalézt v historických událostech zdejšího regionu. V Knížectví těšínském byl zaveden roku 1584 Školní řád, který přikazoval zřídít u evangelických kostelů školy, do nichž farníci měli možnost posílat své děti, aby se učily ve svém rodném jazyce. Tato skutečnost ovlivnila jak vzdělanost těšínského obyvatelstva, tak jeho pozdější potřebu četby. Neudivuje proto akcentování vzdělanosti i u ženy řemeslníka. Nutno dodat, že u evangelického kostela v Cieszynie byla zřízena škola v roce 1712. O 13 let později byla slavnostně otevřena nová školní budova s dívčími třídami, aby mohly být vzdělávány v těch oblastech: „które dla niewiasty są pożytecznymi“ (cit. za: Michejda 1909: 75). Z toho lehce usuzujeme, že vzdělání dívek na Těšínsku od počátku 18. století bylo nejen možné ale i vysoce hodnoceno, nicméně nebylo totožné se vzděláním chlapců.

Všimněme si, že hlavní, a u všech zmíněných žen několikrát opakovanou vlastností, je víra v Boha a účast v bohoslužbách: *Lutujemy ztraty zacnego członka zboru naszego, lutujemy ztraty Damy przykladnej, Boga się szczerze boiącey, Damy dalszego owszem naydłuższego życia godney.* Tak vzpomínal Bartelmus na členku luterského sboru baronku Kalisch a dále dodává:

Nie byłym mowił o nadzieiny i nie omylney Chrześc. w Panu umieraiącey przy odprawowaniu pamiątki Niebogiej w Bogu odpoczywaiącey Baronki Kalizenski gdybym nie wiedział, iż ona pełna będąc w nadziei tey skonała, żyjąc. Panu we wierze naszey i w czystym sumieniu służyła a sumienie Panu i Zbawicielowi swemu oddała.

Důležitou součástí smuteční či vzpomínkové řeči byl také vzkaz pro pozůstalé. Starost matek, které si přály, aby potomci po jejich smrti žili ve shodě, vzájemně si pomáhali a měli se rádi, se dala vycítit z každého analyzovaného textu. Duchovní Bartelmus na pohřbu Zuzanny Chlebkové tuto skutečnost interpretoval následovně: *... zgoda niech będzie między wami – przestawanie na ieyim rozłączeniu wzaiemna miłość niech się rozmnoży. Szczerość niech was wszystkich strzeże. Skromność do brotliwość niech wam będzie przed oczyma. Naśladucie przykadu iey w manzelstwie, gospodarstwie, w pobożności.*

Příkladný a ctnostný život zemřelých měl být vzorem pro pozůstalé: *Niech nawięcey czczą i po śmierci matkę, starkę, pokrewną naśladowaniem tego, ich słowy*

i przykładem żyjąc a umierając nauczyła. Tato slova byla vyřčena v památeční řeči po zemřelé Ewě Charlotě Radecké. K pozůstalým dětem po Anně Nesytce duchovní promluvil takto: ... *rzǫdzcie się według przykazania iego – nie zapominayćie na maćierzyńskie ćwiczenie – bǫdźcie sobie wzajem na pomocy – stoyćie w iedności Ducha a Bog będzie z wami – a nikt nie będzie mogł być przeciwno wam.*

Na závěr je třeba podtrhnout, že ve všech analyzovaných textech nacházíme hlubokou víru v Boha jako nejdůležitější charakteristiku zemřelých žen. Mnohá použitá slovní spojení toto dokazují: *Boga się boiǫca; bogoboyna chrześcianka; chrześcianka przykǫdana; bogaboyna, miłownicza Słowa Bożego; w Bogu ufaiǫca; iako chrześc. żyła; obcowanie iey na chrześcianinkę przystoynne; nieustawaiǫca przyczyna i modlitwa do Boga; że się nie tylko zwała, ale też w skutku samym była chrześcianinkǫ; i ona wiedziała i wierzyła temu, że Chrystus iest zmartwychwstaniem a żywotem; ... ale się też zmocniło ufanie iey ku Bogu, wiedziała, że iǫ Bog nie odrzuci od oblicza swego.*

Závěry

Na základě provedené analýzy smutečních řečí jsme zjistili, že v protestantském myšlení 18. století pozice ženy jako matky a manželky byla vysoce uznávána. To je v souladu s obecnou změnou v hodnocení manželství reformními církvemi, které zavrhovaly život bez manželství. V této době také ideál řeholnice nahrazuje manželka a matka (Küng 2017: 74). V rámci této role jsou vyzvedávány především následující charakteristiky: pracovitost, píle, věrnost, trpělivost. Směrem k náboženskému životu byla akcentována víra v Boha a výchova dětí ve víře. V kázáních kněze Bartelma pozorujeme vysoké hodnocení charitativní činnosti zemřelých žen, co bylo příznačné pro celou oblast křesťanství. Pokud se zabýváme přímo územím Těšínského Slezska, je třeba upozornit na vysokou pozici vzdělanosti u protestantských žen pocházejících z různých stavů. Toto poslední zjištění, je, podle našeho soudu, nejdůležitějším přínosem luteranství pro ženy žijící na Těšínsku.

Materiály zdrojové

Bartelmus J.T., *Kazania pogrzebowe I–II, 1770 – 80; 1786 – 99*, sygn. 20020, Muzeum Protestantyzmu – Biblioteka i Archiwum B. R. Tschammera.

Bibliografia

Casagrande C., 1992, *The Protected Women*, [w:] *A History of Women in the West 2. Silences of the Middle Age*, red. Ch. Klapisch-Zuber, Cambridge, s. 70–104.

Gies F., Gies J., 2019, *Życie średniowiecznej kobiety*, Kraków.

Habrajska G., 1994, *Obraz kobiety w Biblii*, [w:] *Pleć w języku i kulturze*, t. 9, (red.), J. Anusiewicz, K. Handke, Wrocław, s. 45–73.

Hosák L., 1947, *Nové československé dějiny*, Praha.

Hus J., 1946, *Dcerka. O poznání pravé cesty k spasení*, Praha.

Küng H., 2017, *Žena v dějinách křesťanství*, Praha.

- Mencel T., 2003, *Žena protestantská*, [w:] *Rod ženský. Kdo jme, odkud jsme přišly, kam jdeme?* red. A. Vodáková, O. Vodáková, Praha, s. 69–76.
- Michejda K., 1909, *Dzieje Kościoła ewangelickiego w Księstwie Cieszyńskim (od Reformacji do roku 1909)*, Cieszyn.
- Raclavská J., 2001, *Historia języka polskiego na Śląsku Cieszyńskim*, Ostrava.
- Raclavská J., 2002, *Język polski na Śląsku Cieszyńskim (pod koniec XVIII wieku)*, „Studia Slavica” V, s. 85–89.
- Vodáková O., 2003, *Fenomén katolických světic a mravní ideál ženy*, [w:] *Rod ženský. Kdo jme, odkud jsme přišly, kam jdeme?*, red. A. Vodáková, O. Vodáková, Praha, s. 54–68.

Źródła internetowe

- Aubrechtová A., 2007, *Valdenští*, „Válka.cz”, valka.cz/12216-Valdensti (dostęp: 23.03.2021).
- Dobosz D., Gierczyk M., 2014, *Dobra żona męża korona – o rolach pełnionych przez europejskie kobiety od czasów starożytnych po współczesność*, [w:] *Współczesna kobieta – szkice do portretu na tle przemian społeczno-kulturowych*, red. D. Dobosz, K. Joniec, Katowice s. 13-27, https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/1755/1/Dobosz_Dobra_zona_meza_korona.pdf (dostęp: 01.07.2021).
- Johann Traugott Laston Bartelmus*, 2019, Interenetová encyklopedie dějin Brna, https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=13564 (dostęp: 23.03.2021).
- Táborité*, encyklopedie.cz/taborite (dostęp: 23.03.2021).

The image of a woman in Protestant sermons from XVIII. century in Cieszyn Silesia

Abstract

The article serves as a contribution to the role of women in Protestant culture. An analysis of five manuscripts by Jan Traugott Bartelmus proves that a woman is gradually gaining a new position in society. Still, the main mission of a woman is motherhood and bringing up children in faith, which is manifested in many word combinations in the form of epithets (faithful mother, gracious, kind, faithful wife, etc.). However, other roles emerge, such as supporting the poor or material help for the church. The analysis also showed that educated Cieszyn women were held in high esteem.